

De dingen een kwartslag draaien: in antwoord op vragen van de themaredactie van Sociologie

Annemarie Mol

In 1996 was ik bij het congres *Actor Network Theory and After*. Daar is ANT ten grave gedragen. Niets deugde er – of zoals Bruno Latour het op die bijeenkomst uitdrukte: de termen actor, netwerk en theorie niet, evenmin als het verbindingsstreepje. Ook Michel Callon, de eerste die (in het Frans) over *acteur reseaux* geschreven had, en John Law, die samen met Callon de term ‘actor-network’ in het Engels introduceerde, vertelden dat we – na meer dan tien jaar – verder moesten. Want het gaat in ANT niet om de consolidatie, maar om de innovatie. ANT-denkers vormen eerder een avant-gardebeweging dan een theoretische school.

Actor-netwerk theorie is geen ‘theorie’ in de klassieke zin van het woord: het is geen coherent systeem van concepten, ideeën en werkwijzen. Het is veeleer een stijl, een manier om vragen te stellen en situaties te benaderen – een set aan gevoeligheden. Er zijn echter wel een aantal familietrekjes. Ten eerste is er een gedeelde achtergrond in de tak van de semiotiek die analyseerde hoe woorden elkaar betekenis geven: het Nederlandse woord ‘moeder’ krijgt inhoud in relatie tot andere woorden als dochter, vader, hoer, verpleegster, professor en oma. Deze talige semiotiek is in ANT materieel gemaakt: het voorwerp ‘stoel’ heeft historisch vorm gekregen in relatie tot andere dingen (zoals de kruk en de tafel); maar ook in relatie tot activiteiten (zoals eten, schrijven, spelletjes doen); materialen (hout, metaal); esthetische idealen (strak, met rococopoten) en ga zo maar door. Net zoals in de semiotiek van Greimas de taal vooropstaat – en niet het verlangen van mensen om iets in woorden uit te drukken – staan in ANT de netwerken en de relaties voorop, de manier waarop dingen, activiteiten, materialen en idealen elkaar vormgeven – en niet mensen en hun bedoelingen en betekenisgeving.

Een volgend familietrekje is dat ANT-studies niet uit zijn op het geven van verklaringen en al evenmin zoeken naar generaliseringen. Het zijn gevalsstudies. Ze vertrekken vanuit gesitueerde gebeurtenissen en ontrafelen wat daar in schuilgaat of aan vastzit. Dat wil niet zeggen dat de geboden kennis louter anekdotisch is. Gebeurtenissen staan immers niet op zichzelf, maar kunnen symptomatisch zijn voor iets dat er (inderdaad) in schuilgaat of aan vastzit. Bovendien wijzen ANT-onderzoekers graag op de relaties tussen gebeurtenissen: afhankelijkheden, analogieën, contrasten. Dit klinkt wellicht abstract, maar artikelen die uit de ANT-traditie stammen, zijn meestal bijzonder concreet. Dat is een derde familietrekje. De betrokken auteurs hechten niet zozeer aan ‘ANT’, maar maken zich ergens druk over. In het begin was dat vooral de vergaande maatschappelijke impact van de natuurwetenschappen en van technologische vindingen. Al vlug kwamen daar andere kwesties bij, van de gang van zaken in verpleegtehuizen, supermarkten of het openbaar vervoer, tot de uitwerking van het patentrecht in landen in het Zuiden of de vraag of het mogelijk is om de sociologie van het luis-

teren naar muziek van Bach te ontworstelen aan het tot cliché geworden inzicht dat mensen culturele distinctie nastreven.

Terwijl ze een hen moverende kwesties in beweging brengen, morrelen ANT-auteurs ook aan de ANT-traditie. Om mijn eigen werk als voorbeeld te nemen: ik heb ANT onder andere geamendeerd door de meervoudigheid van de werkelijkheid te benadrukken *en* door de term 'netwerk' te amenderen. Eerst die werkelijkheid: als subjecten en objecten niet aan praktijken voorafgaan, maar elkaar in praktijken vormgeven, dan is het geen wonder dat die subjecten en objecten in *verschillende* praktijken *verschillend* vorm krijgen. In een diagnostisch laboratorium is 'bloedarmoede' een hemoglobinegehalte onder de 7,5 mmol/liter; in de spreekkamer is 'bloedarmoede' iets heel anders, namelijk klachten over duizeligheid en/of zichtbaar bleke nagelriemen en oogleden. Het gaat hier niet om verschillende perspectieven op een onderliggende, gegeven werkelijkheid: lab en kliniek *doen* 'bloedarmoede' elk op eigen wijze. Het is niet altijd eenvoudig om verschillende manieren van doen op elkaar af te stemmen. Er zitten soms gaten tussen 'laboratoriumwaarden-bloedarmoede' en 'symptomen-bloedarmoede' (een patiënt kan labafwijkingen hebben maar geen symptomen; of wel symptomen hebben maar geen afwijkende labwaarden); maar er zijn ook tal van praktische verbindingen (in een gezondheidszorg als de Nederlandse komen afwijkende hemoglobinewaarden meestal pas aan het licht als mensen zelf naar de dokter gaan en klachten rapporteren; wij hebben geen jaarlijkse check-ups). *De werkelijkheid is meervoudig* is dan ook niet louter een theoretische wijze van spreken, maar maakt het mogelijk om nieuwe vragen te stellen aan medische praktijken – zoals: hoe worden alle verschillende versies van ziekten en lichamen die er 'gedaan' worden praktisch op elkaar afgestemd?

Dan de netwerken. Gevalsstudies van falende *technology transfer* lieten zien dat technieken die verplaatst worden in hun nieuwe context falen als er een *bug* zit in hun nieuwe netwerk. Latour noemde daarom apparaten die ver van huis *wel* blijven werken *immutable mobiles*, onbeweeglijke bewegers. Het netwerk dat hen op hun nieuwe plek omringt, lijkt zo sprekend op hun oorspronkelijke netwerk dat ze zelf (weliswaar bewogen, ver van huis) toch onveranderd blijven. Maar, zo leerde nader onderzoek, niet alle transformatie leidt ook tot falen. Neem de diagnose van bloedarmoede. Labdiagnoses werken inderdaad alleen als er een werkend apparaat is, met stroom en controlevloeistoffen en gepast geschoolde professionals. Maar voor het stellen van klinische diagnoses geldt dat niet. Dat is een vloeibare vaardigheid die zich aan kan passen aan nieuwe omstandigheden. Heb je in je kleine ziekenhuis op het Afrikaanse platteland geen hemoglobinemeter of geen schone naalden? Dan ga je klinisch te werk. Deel je als professional geen taal met je patiënten? Dan *kijk* je naar oogleden en nagelriemen in plaats van dat je naar klachten *vraagt*. En het is niet nodig om die vaardigheden van huis mee te nemen: menig tropenarts leert het stellen van de klinische diagnose 'bloedarmoede' van lokale verpleegkundigen.

ANT-studies helpen om praktijken anders te begrijpen. Ze hebben het niet per se over 'nieuwe sociale verschijnselen', maar plaatsen 'bestaande verschijnselen' in een nieuw licht. *Alles moet anders* – maar niet via de figuur van de kritiek. Let wel,

dat *kritiek* niet langer de kracht heeft waar de ‘maatschappijkritische wetenschap’ op hoopte, is geen uitvinding van Latour (zoals een van de aan mijn gestelde vragen suggereerde). Het is al sinds de jaren zeventig een breed levende gedachte in Parijs. Zo liet Michel Foucault herhaaldelijk zien hoe tegenovergestelde posities in een debat een zelfde kader (epistème, discours) delen. Michel Serres, voor wie ‘denken’ gelijk staat aan ‘uitvinden’, schreef beeldend: de enige die bij een bokswedstrijd zeker is van winst, is de kaartjesverkoper. Luc Boltanski en Laurent Thévenot maakten op dit punt een empirische wending: ze zetten het academisch vermogen tot kritiseren tussen haakjes, en onderzochten hoe ‘gewone mensen’ in uiteenlopende ‘alledaagse situaties’ kritiek geven dan wel hun handelen rechtvaardigen. Het blijft relevant om de betrekkelijkheid van de stijlfiguur van de kritiek te benadrukken en ik schaar me dan ook graag achter Latours oproep om te zoeken naar alternatieven voor ‘de kritiek’. Maar ook die zoektocht is niet van vandaag of gisteren. Ik koester goede herinneringen aan feministische experimenten met verrassende stijlvormen – voorbij de kritiek – van eind jaren zeventig.

Een van mijn eigen favoriete stijlvormen is die van het prijzen. Daar heb ik me het meest vrijelijk op uitgeleefd in een artikel in het *Tijdschrift voor Genderstudies* onder de titel ‘Koning Schaak. Mannen prijzen als stijloefening’. Juist in een wereld vol dubieuze en halfverborgen seksismen, is het van belang om niet alleen te constateren wat er *niet* deugt, maar ook te zoeken naar grensgevallen, inspirerende momenten, tegendraadse ervaringen, en, inderdaad, situaties waarin mannen zich op een lovenswaardige wijze gedragen. En als dat analytisch lastig is, dan kan verhalend en evocerend schrijven een experimentele uitweg bieden. Nee, dat is geen actor-netwerk theorie. Het past in geen enkel vast en zeker kader. Het is ongemakkelijk, onveilig. Maar terwijl sommige kwesties vragen om methoden die houvast bieden, is elders loslaten op zijn plaats. En in plaats van boos te worden op wat er wringt, kan het inspirerender zijn om te zoeken naar goede uitzonderingen en die dan te prijzen.

Zo heb ik ook in positieve termen over *zorgen* geschreven. Decennia lang hebben sociologen die de gezondheidszorg onderzochten *kritiek* gegeven. Aanvankelijk was dat prima, want toen was het ongehoord. Maar gaandeweg werd het een cliché. Dokters zijn te machtig, de zorg disciplineert en normaliseert. Maar als onderzoekers decennia lang louter zulke kritiek spuien, blijft er geen taal meer over om in uit te drukken wat *goede zorg* zou kunnen wezen. Dat is lastig voor patiënten, want die mogen inmiddels ‘zelf kiezen’, maar moeten wel op hun eigen eenzame houtje bedenken wat wellicht misschien dan toch ‘goed’ is – of althans minder slecht dan iets anders. Het is ook lastig voor professionals, want die horen keer op keer dat wat ze doen niet goed is of het deugt niet. Ze hebben weinig redenen om naar de inbreng van sociale wetenschappers te luisteren als die ze nooit en te nimmer handelingsperspectieven aanreikt.

Met een los-vast netwerk van onderzoekers in de slipstroom van ANT gingen we daarom over *goede zorg* schrijven, niet op zoek naar waar het wringt, maar op zoek naar idealen. De ‘ANT’-erfenis behelsde vooral dat we ons onderzoek niet richtten op de *betekenissen* die mensen aan hun ervaringen verlenen, maar op *praktijken* (gebeurtenissen, situaties) en de mensen, dingen, problemen, vragen en idealen

die daarin samenkomen. Ingunn Moser schreef in Noorwegen over goede alledaagse zorg voor mensen met alzheimer die meer zoden aan de dijk zet dan de miljoenen verslindende queeste naar een wondermedicijn; Myriam Winance schreef hoe in Frankrijk, bij het aanmeten (door professionals) en uitzoeken (door rolstoelgebruikers) van rolstoelen, het streven naar perfectie goede zorg in de weg zit; Tiago Moreira beschreef hoe chirurgen en anesthesisten in Portugal tijdens hersenoperaties hun werk op elkaar afstemmen terwijl de eersten bloeddruk met hun handen voelen en de tweeden een apparaat gebruiken om bloeddruk te meten; Bernike Pasveer en Madeleine Akrich lieten zien dat bij bevallingen in Frankrijk en Nederland niet alleen 'moeder' en 'kind', maar ook 'partner' en 'bevalling' op diverse manieren vorm krijgen; Jeannette Pols vergeleek in de Nederlandse langdurige psychiatrie de *goede zorg* van ziekenverzorgstes met die van B-verpleegkundigen; en ik schreef, ook op basis van veldwerk in Nederland, over *de logica van het zorgen* aan de hand van ziekenhuis zorg voor, en zelfzorg van, mensen met diabetes.

Zorgen, zo blijkt uit al dat onderzoek, is geen kwestie van 'keuzes maken' maar van alsmaar proberen en opnieuw proberen om dat wat de betrokkenen graag zouden wensen, ook daadwerkelijk voor elkaar te krijgen. Daarbij staan technieken niet, koud en akelig, tegenover warme zorgzame medemensen. Tandborstels, rolstoelen, steriele operatiekamers, stethoscopen, bedden, washandjes, bloedsuikermeters – ze maken op een of andere wijze deel uit van het zorgteam. En ons onderzoek is weliswaar 'niet kritisch', maar bevestigt evenmin de status quo. Het brengt een verschuiving aan in blikrichting, draait de dingen een kwartslag. Legt onverwacht verbanden. Licht verrassende contrasten uit. Het munt nieuwe woorden. (Net als veel ander inspirerend sociaalwetenschappelijk onderzoek.)

Nieuwe *wijzen van spreken* introduceren in een discursief veld, is iets anders dan *feiten toevoegen* aan het bestaande kennisarsenaal. Het is een interventie en daarmee zit er een publieke verantwoordelijkheid (dan wel een politiek ideaal) aan vast. Het maakt uit *welke* wijzen van spreken je munt (of probeert te munten) en *wat* je toevoegt aan reeds bestaande manieren van denken en doen. Maar dat wil niet zeggen dat iedere onderzoekster een evenredig deel van haar tijd zou moeten besteden aan elk mogelijk medium en nu eens zou moeten publiceren in een zogenaamd Engels 'toptijdschrift' en dan weer in de krant – en vergeet ook bloggen, websites en video's niet. Wat mij betreft organiseren we dat collectiever. En zoeken we hard hoe we ons als universitaire gemeenschap verstandig kunnen verhouden tot de samenleving die ons aan het hart gaat – en die ons financiert. Maar daar kunnen we het wellicht beter in een ander verband over hebben, want dat heeft verder weinig met 'ANT' te maken. Eenzelfde opdracht geldt ook voor andere manieren van academisch denken en doen.

Ik heb u hier niet verteld aan welke vijf of zeven *criteria actor-network theory* te herkennen valt, maar voorbeelden gegeven. Scholen en stromingen preciseren kan handig zijn in het onderwijs – het kan studenten helpen om wegwijs te raken in de enorme grote hoeveelheden artikelen die *online* op hen wachten. Maar verlangen naar houvast blokkeert de inventiviteit. Ik geef toe, het is een foucaul-

diaanse reflex, deze weigering van etiketten, dit ethos van de voortdurende ont-snapping ‘Vraag ons niet dezelfde te blijven en laat het aan de politie over onze identiteit te controleren.’ Maar in tijden waarin standaardisering en regelgeving oprukken, valt er veel te zeggen voor een gepaste dosis van dit romantisch sentiment. Dat leidt niet louter tot ontwijkend gedrag, maar voedt ook passend activisme. Zo zit ik op dit moment bij het *Amsterdam Institute for Social Science Research* in de ethische commissie. Daar doen we hard ons best om (tegen de geest der tijd in) van ‘ethiek’ iets anders te maken dan het afvinken van een lijstje met obligate regels. In plaats daarvan proberen we onszelf en onze collega’s te stimuleren gedurig de vraag te blijven stellen of ons/hun onderzoek werkelijk *deugt*. Op onze website staan dan ook geen harde eisen maar vragen om ieders zelfreflectie te voeden. Liever dan variaties op ‘ik heb alles afgedekt’ hopen we als commissie dat onderzoekers aangeven waar in hun onderzoekstraject ze problemen verwachten. We zoeken nog naar goede vormen om tijdens en na afloop van onderzoekstrajecten fricties en moeilijkheden te verzamelen waar we als collectief van kunnen leren.

Vragen stellen over het *deugen* van onderzoek is ingewikkelder dan regels volgen. Je blijven afvragen of je onderzoek *deugdelijk* is, is ook ingewikkelder dan werken met vaststaande methoden of vanuit een strak uitgewerkt theoretisch stramien. Dat is voor velen het meest frustrerende van de ANT-traditie: omdat ANT geen theorie is, kun je hem ook niet toepassen. Je kunt boeken en artikelen uit de ANT-traditie lezen en je erdoor laten inspireren. Maar zodra je denkt dat je de ‘essentie’ van ANT te pakken hebt, zit je ernaast. Aan ANT bijdragen, is dan ook lastig. Het vereist dat je *en* de traditie kent *en* over de nodige lef en inventiviteit beschikt *en* een gevalstudie te pakken hebt die het je mogelijk maakt om op eerdere denklijnen te variëren. Laat ik er nog dit over zeggen. Jullie vragen hoe ik te werk ga als begeleider. Volgens mij ben ik, juist omdat ik geen vaste en zekere theorie te bieden heb, vreselijk veeleisend voor de promovendi en postdocs die met me werken. Maar wie weet, misschien heb ik *dat* wel overgenomen van mijn eerste promotor, Lolle Nauta. Die deed niet aan ANT, maar hij was wel wars van intellectuele braafheid. En hij hamerde erop dat als je geen houvast ontleent aan regels, je extra goed moet opletten dat je scherp blijft denken.

Literatuur

- Akrich, M. en B. Pasveer (2004) Embodiment and disembodiment in childbirth narratives. *Body & Society*, 10(2-3): 63-84.
- Callon, M. (1999) Actor-network theory – the market test. In: J. Law and J. Hassard (red.) *Actor Network Theory and after*. Oxford: Blackwell Publishers, 181-195
- Latour, B. (1999) On recalling ANT. *The Sociological Review*, 47(S1): 15-25.
- Law, J. (1999) After ANT: complexity, naming and topology. *The Sociological Review*, 47(S1): 1-14.
- Law, J. en J. Hassard (1999) *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers
- Law, J. en A. Mol (2008) The Actor Enacted. Cumbria Sheep in 2001. In: C. Knappet en L. Malafouris (red.) *Material Agency. Towards a non-Antropocentric Approach*. New York: Springer, 57-77.

- Mol, A. (2006a) *De logica van het zorgen. Actieve patiënten en de grenzen van het kiezen*, Amsterdam: Van Gennep.
- Mol, A. (2006b) Koning schaak: mannen prijzen als stijloefening. *Gender. Tijdschrift voor genderstudies*, 9(3): 63-78.
- Mol, A. (2010) Actor-Network Theory: Sensitive Terms and Enduring Tensions. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 50: 253-269.
- Mol, A. en J. Law (1994) Regions, Networks and Fluids: Anemia and Social Topology. *Social Studies of Science*: 24: 641-671.
- Mol, A. en J. Mesman (1996) Neonatal food and the politics of theory: some questions of method. *Social Studies of Science*, 26(2): 419-444.
- Mol, A., I. Moser en J. Pols (red.) (2010) *Care in Practice. On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*. Bielefeld: Transkript Verlag.
- Moreira, T. (2006) Heterogeneity and coordination of blood pressure in neurosurgery. *Social Studies of Science*, 36(1): 69-97.
- Moser, I. (2008) Making Alzheimer's disease matter. Enacting, interfering and doing politics of nature. *Geoforum*, 39(1): 98-110.
- Pols, J. (2006) Washing the citizen: washing, cleanliness and citizenship in mental health care. *Culture, medicine and psychiatry*, 30(1): 77-104.